

O LIDSKÝCH PRÁVECH, JEJICH VŠEPLATNOSTI A KULTURNÍM ROZMĚRU

Předložený sborník vytváří soubor textů, z nichž většina odezněla ve formě přednášek a diskusních příspěvků na kolokviu, pořádaném Centrem pro studium demokracie a kultury a Katedrou politologie Fakulty sociálních studií MU dne 21. dubna 2001 v Brně. Hlavním cílem tohoto kolokvia bylo akademické setkání s profesorem Hansem Maierem. Tento významný německý politolog a historik vydal v roce 1997 knížku s názvem *Jsou lidská práva univerzální?*, v níž zauvažoval nad proměnami ideje lidských práv v pozdním novověku a nad některými společenskými souvislostmi, které spoluvytvářejí náš dnešek. Tématem jeho brněnské přednášky i následné diskuse byl zpochybňovaný nárok na univerzalitu lidských práv a problémy, jimž čelí západní koncepce lidských práv v současném mezikulturním a mezináboženském dialogu. Přáním organizátorů bylo, aby se v diskusi uplatnil odborný mnohohlas: to se naštěstí podařilo a setkání dostalo nejméně trojrozměrnou polohu (politologicko-právně-filozofickou). Dalším přáním bylo vydat tento sborník co nejdříve, aby se dalo zúčastnit debaty, která již v českém křesťanském prostředí probíhá, především díky aktivitám Evangelické teologické fakulty UK v Praze. Brněnské intelektuální prostředí by mělo cítit jako svou povinnost se problematikou lidských práv intenzivně zabývat a přispívat do obecnějších diskusí nejen vzhledem k významu tématu (jak známo, argumentace lidskými právy je častá v konkrétních politických rozhodnutích), ale také proto, že tradice domácího myšlení (v tomto konkrétním

případě fenomén Boženy Komárkové) je zavazující a současně inspirující.

Vydavatelé děkují německé nadaci Robert Bosch Stiftung, že tento sborník mohl být vydán, a též profesorům Hansi Maierovi a Mikuláši Lobkowiczovi za jejich podporu projektu CDK o lidských právech, v jehož rámci se uskutečnilo také setkání, o jehož průběhu zčásti referuje publikace, kterou laskavý čtenář právě drží v ruce.

Jiří Hanuš

LIDSKÁ PRÁVA – NÁROK NA OBECNOU PLATNOST A KULTURNÍ DIFERENCIACE

Hans Maier

V dnešním světě se vášnivě bojuje za lidská práva. Mnozí v nich vidí základ jakési všeobecné politické kultury, která se klene nad všemi národy. Jiní je zase považují za specifický produkt západního právního myšlení. Lidská práva dnes sice existují po celém světě jako nárok a požadavek, nicméně v jednotlivých částech světa jsou interpretována velmi různě. Někdy hrozí, že v mnohosti etnických a kulturních odlišností zanikne jejich všeobecnost. V chápání lidských práv se odráží dnešní kulturní polycentrismus, který střídá věk euroamerické kulturní hegemonie.

Dějiny lidských práv probíhají ve třech stupních. Lidská práva začínají jako všeobecná proklamace svobody všech lidí založené na přirozeném právu (v tom spočívá patos *francouzského* prohlášení z roku 1789, zatímco starší *americké* prohlášení je zdrženlivější!). Pak začíná dlouhé období pozitivizace v národních právních řádech: lidská práva se stávají základními právy. Ve druhé polovině 20. století se základní práva znovu přibližují k lidským právům. Nabývají stále více mezinárodní a univerzální charakter. Přitom se však v mnoha částech světa střetávají s tamějšími kulturami (a náboženstvími).

Jestliže se v osmnáctém a devatenáctém století dějiny lidských práv odehrávají mezi světem a národním státem, mezi „člověkem“ a „občanem“, tak ve dvacátém a jednadvacátém století jsou mnohem rozvrstvenější a složitější. Nově se dostávají do hry kultury – a rovněž i náboženství. Tam, kde se stavějí

lidským právům na odpor, nedaří se těmto právům bez problémů dosáhnout univerzality a celosvětové platnosti. Zůstávají na jakémsi předběžném, relativním, omezeném mezistupni – jako by ve stadiu „odkladu“. A právě tuto situaci se snaží tato přednáška analyzovat, přičemž nabízí několik návrhů, jak by bylo možné tuto situaci změnit.

Moje úvaha se dělí na dvě části. Nejprve se zabývám vznikem a vývojem lidských práv – především v USA a v Evropě – od 18. do 20. století: lidská práva jako základní práva v národním státě (I). Posléze se zaměřím na současné problémy: lidská práva jako světová práva po roce 1945, jejich nárok na obecnou platnost a jejich kulturní diferenciaci (II).

I. Vznik a vývoj lidských práv

1. Svobody, privilegia a práva náležející jednotlivcům nebo skupinám lidí existovaly i ve starších společnostech. Avšak lidská a občanská práva jako katalog, systém a součást ústav byla vybojována a prosazena teprve v průběhu moderních revolucí. O nich hovoříme teprve tam, kde se konkrétní tradiční svobody stavovské společnosti přetvářejí v jakousi všeobecnou svobodu *člověka* jako takového. A právě k tomu došlo v deklaracích lidských práv v osmnáctém století a v příslušném učení o přirozených právech.

Nejprve se pokusme, prozatím předběžně, charakterizovat, co je na tomto procesu nového. Nová lidská práva mají čtyři charakteristické rysy. *Za prvé* jsou tato práva všezahrnující, univerzální, netýkají se toho či onoho člověka, nýbrž všech, nejen Francouzů, Angličanů, Španělů, ale lidí obecně. Všichni lidé jsou nositeli takovýchto práv. Nerozlišuje se tu na základě ná-

rodností, stavů či tříd. Toto právo odmítá dokonce i rozlišování lidí na nesvobodné a svobodné, ovládané a vládnoucí, protože je založeno na lidské přirozenosti.

Za druhé se jedná o práva individuální. Jejich nositelem je *jednotlivec*, nikoli už skupiny, spolky a korporace stavovsky uspořádané společnosti. Toto právo nezískává jednotlivec skrze příslušnost ke svému stavu, ale jeho práva mu přináležejí bezprostředně, jako individuu, jako osobě. A náleží mu i tehdy, když nepatří k žádnému privilegovanému stavu a je jen bezvýznamným a bezejmenným členem lidské společnosti.

Za třetí jsou lidská práva vrozená a mají svůj původ ještě před vznikem státu, protože vyplývají bezprostředně z lidské přirozenosti. Stát může tato práva pouze uznat, nikoli propůjčit nebo vytvořit. Ústava je pouze deklaruje, nikoli vytváří. Neboť stejně jako člověk nezískává svoje odedávňá práva skrze příslušnost ke stavu či třídě, nezískává je ani prostřednictvím státní sankce či na základě formálního stvrzení nějaké ústavy. Prostě je *má*, už se s nimi narodil, jsou to jeho vrozená práva (native rights), jak říkají američtí revolucionáři. Tato práva zdaleka nejsou výsledkem zespolečenštění, ale spíše jsou stavebním materiálem každé politické společnosti: žádný stát nemá trvání, který je přechází či je potlačuje.

Za čtvrté lidská práva na základě svého původu a povahy zakládají *nároky* vůči státu: vyžadují od státu respektování jakési sféry osobní svobody, která je předem daná. Stát by neměl mít možnost dělat, co se mu zlíbí, a neměl by mít možnost zasahovat do důležitých oblastí individuální svobody, anebo jen za přísně stanovených zákonných podmínek. Krátce řečeno: občan uplatňuje vůči státní moci nárok, který je zdůvodněn jeho „starším“ přirozeným právem na osobní svobodu a autarkii. Lidská práva tedy nejsou zaměřena na bližního nebo společnost, ale

v přísném slova smyslu na stát: právní nárok člověka znamená povinnost státu nezasahovat.

Jak nově a převratně muselo toto učení o lidských právech ve své době působit, je zřejmé, když se na chvíli zamyslíme nad tím, na jakých zásadách byla vybudována starší společnost. Boje za svobodu a práva v ní jistě také hrály svoji úlohu, kterou není vhodné podceňovat, a doklady nás na každém kroku poučují o tom, jak žárlivě a roztrpčeně se v onom starším světě střežila stavovská práva, privilegia, rovnosti a nerovnosti. Avšak ona svoboda a rovnost není onou všeobecnou svobodou a rovností jednotlivce, jež se objevuje v ústavách devatenáctého století. Nespočívá na žádném abstraktním člověku, který je považován za svobodného a rovnoprávného, ale na konkrétních osobách a skupinách lidí. Jinými slovy: existují v ní specifické svobody a specifická rovnost, avšak ne svoboda a rovnost, které jsou založeny na všeobecném přirozeném právu, váží se k jednotlivci a zaměřují se na stát.

Neboť ona starší společnost je stavovským světem. V ní jednatelce ještě nevystupuje jako individuum, ale stojí uvnitř menších a větších uskupení – jako součást nějakého příbuzenského svazku, v prostředí šlechtických, duchovních, selských či měšťanských forem života. V takové společnosti nemůže každý zastávat jakékoli postavení, jak je to v zásadě kdykoli možné v naší společnosti. Původ, zvyk a prostředí poutají jednotlivce k jeho stavu a toto pouto zároveň určuje strukturu společenského řádu. Představa, že by se jednatelce mohl podle svého přání vymanit ze svého stavu, že by jako sedlák mohl také válčit a věnovat se politice, že by se jako rytíř mohl dát na obchod a živnost, byla lidem ve starší evropské společnosti stejně cizí, jako nám představa, že by naši roli v životě výhradně určoval náš původ a tradice.

Jak ale došlo k oné velké revoluci myšlení, která se projevuje v pojmu lidských a občanských práv? Proč nemohl stavovský řád přetrvat? Proč se lidé nespokojili s konkrétními svobodami a konkrétními rovnostmi odstupňovanými podle postavení a výkonu? Co stojí za tou neodolatelnou touhou po svobodě a rovnosti, která koncem osmnáctého století vedla politicky rozvinuté národy ke vzpouře proti jejich dosavadnímu politickému a společenskému řádu?

Jestliže se pokusíme na tuto otázku odpovědět, zjistíme nejprve to, že stavovská společnost skrze vzestup království a vznik centralizované státní moci ztratila sociální rovnováhu. Staré samosprávné funkce rodů, stavů, panstva, měst a církví, které už dávno nebyly pevné, se přesunuly na ústřední vyšší územně správní celky. Šlechta ztratila svoji starou ochrannou úlohu. Církev se musela dělit o své výchovné a sociální úlohy se státní správou. Protože stavovským právům už neodpovídaly žádné konkrétní projevy a povinnosti, začali je jejich dosavadní chráněnci stále více považovat za nesmyslné a tíživé břemeno a nenáviděné privilegium. Služebné stavy starého světa, rolnictvo a především pak třetí stav, se naopak s vývojem moderního státu a jeho centralizované soudní a policejní organizace postupně vymaňovaly ze své staré závislosti a předstupovaly před společnost s novými požadavky.

Historický průlom v lidských právech v letech 1776 a 1789 si můžeme představit jako syntézu vývojových tendencí, které byly do té doby oddělené. Již zmiňované prvky – nárok vycházející ze samotného lidství, individuální charakter, existence práv již před existencí států, omezování moci státu – se sjednotily v útvar jakéhosi „nového práva“. Patos americké i francouzské deklarace se odvozuje především od této náhlé konvergence všemožných nadějí a očekávání různého původu. To, co se do-

sud vyskytovalo v různých oblastech, se náhle spojilo v *jediný* ústřední směr.

Sjednotily se tu mnohé hybné síly: civilizační vzestup, během něhož se práva vrchnosti proměnila v pracovní vztahy, celá řada náboženských a občanských válek raného novověku, v jejichž průběhu stát získal funkci usmiřovatele společnosti, vytváření národních společností, egalizovaných „spolků poddaných“, jež nahradily nadnárodní stavovské struktury a konečně i sjednocující působení moderního práva stanoveného a vykonávaného státními instancemi. Tento proces neprobíhal jednotně, na dením pořádku byly nepříznivé zvraty, na mnoha místech si houževnatě hájil své místo starý řád.

Ve druhé polovině 18. století však už byl všeobecně pocíťován obrat k sekularizaci: začal se šířit nový patos volnosti, lidé se vymaňovali ze starých společenských a politických svazků, stavovský řád se zdál být přežitý. „Člověk se narodil jako svobodný a všude je spoután řetězy“ – toto volání ženevského řemeslnického syna Rousseaua propůjčilo této době nabitě očekávaním chiliastické heslo. Náhle sejevily všechny tradiční řády jako tísnivá omezení původní volnosti a rovnosti člověka. Hnutí za svobodu a revoluce, k nimž docházelo v 18. století ve Francii a ve Spojených státech, měly za cíl tuto volnost a rovnost znovu nastolit, v nutném případě třeba i za pomoci násilí. Deklarace lidských a občanských práv, které se od této doby začaly stávat běžným jevem, je měly udržet navždy a zakotvit je v ústavě.

2. Osmnácté století bylo dobou rozvoje a průlomem v oblasti lidských práv. Devatenácté a částečně i dvacáté století bylo dobou budování a pozitivizace. Co bylo původně – zvláště ve francouzské deklaraci – plamennou výzvou, morálním apelem,

bylo nyní přeformulováno do střízlivého jazyka státního zákonodárství. *Z lidských práv se stala práva základní.*

Realizace lidských práv ve státních zákonech se v 19. století stává charakteristickým znamením evropského ústavního vývoje. Vede ovšem také k dalekosáhlé proměně původního obsahu deklarací práv. Mějme na paměti: první deklarace byly individuálními nárokovými právy. Občané v nich vyhlašovali boj všemocnosti státu, přičemž se opírali o právo na odpor a na tradice přirozeného práva. Tyto deklarace se zakládaly, řečeno s Thomasem Painem, na jednotě lidského rodu (unity of man) a na skutečnosti, že všichni lidé povstali z jediného stavu (of one degree) a v důsledku toho se narodili rovnoprávní a se stejnými přirozenými právy. Ve jménu vrozených přirozených práv lidé požadovali od státu práva občanská. Ta byla chápána jako souhrn přirozených práv, která již jednotlivci měli, avšak jejich dodržování si jednotlivec nedokázal prosadit, protože na to byl příliš slabý.

Tato radikálně individualistická teorie dozívá ještě u raných německých liberálů doby předbřeznové, u Rottecka, Welckera a Pfizera. Rotteck považoval za zbytečné hovořit o právu na svobodu, protože přece stát jako právní zástupce musí uznávat svobodu svých příslušníků. Pfizer požadoval pro každého člověka nezcizitelnou „individuální sféru ryze osobních a vrozených práv, která zahrnuje všechno, co k člověku od přirozenosti patří, jeho ducha a tělo, jeho osobnost se všemi jejími schopnostmi, činnostmi a přirozenými projevy“. V tomto smyslu zvolil Friedrich List ve svém návrhu württenberské ústavy pro kapitulu o lidských právech nadpis „Zvláštní smluvní potvrzení vrozených práv“. Odvolával se, stejně jako v přirozeném právu, bezprostředně na člověka, jeho úkoly a povinnosti. Stát poskytující základní práva hrál pouze úlohu nevyhnutelného kurátora a právního zástupce.

Přesto se však začalo od poloviny století od této představy lidských práv upouštět. Nejen ve formulacích základních práv obsažených v ústavách, ale i v teorii se nyní prosazovalo pojetí, v němž se základní práva nepovažovala už tolik za projev nadčasových „native rights“ člověka, jako spíše za stavební a spojovací prostředky státní jednoty. Jestliže myšlenku práva vrozeného všem lidem již zrelativizovala historická právní škola, pronikl po ztroskotání revoluce 1848 do popředí *státní* pohled na základní práva: cílem bylo, jak to formuloval už v roce 1831 Droysen, „pozvednout osobnost skrze stát ke svobodě“. To zároveň znamenalo, že konkretizace základních práv v pozitivně právním zákoně nyní získala nový význam. Všeobecné deklarace bez zákonných prováděcích pravidel byly již považovány za nesmyslné. V atmosféře pozitivistického ducha doby a všeobecné skepse vůči filozofickým myšlenkám lidská práva vybledla a staly se z nich pouhé ideje regulující jednání státu. Přirozeně právní oheň vyhasl a osvícený stát se sám zavázal k uskutečňování státní správy podle zásady *právního státu*.

II. Po roce 1945 – Lidská práva jako práva světová: nárok na obecnou platnost a kulturní diferenciaci

1. Již se nebudu zabývat dále tím, jak koncem devatenáctého století a ve století dvacátém postupně zanikalo chápání základních práv jako lidských práv (v Německu to bylo obzvláště zřetelné, ale i ve Francii, Itálii a v dalších zemích). Místo toho se přenesu do současnosti, do poloviny dvacátého století, tedy do doby, v níž se začíná pod dojmem moderních totalitních režimů a hrůz druhé světové války myšlenka lidských práv znovu oživovat.

Zvláště v Německu již ústavní vývoj po roce 1945 nenavazoval na problematiku právního pozitivismu. Spíše se s rozhodností vrátil k přirozeně právním východiskům lidských a občanských práv. Zatímco v jiných zemích ustoupila liberální práva a svobody formulacím sociálního státu, v Německu se znovu se vši zřetelností vyhlašují za základní práva člověka a pozitivizují se v ústavě Spolkové republiky Německa (1949) jako nezaměnitelná ústavní práva. To propůjčuje tomuto období našich nejmladších ústavních dějin význam, který dalece přesahuje Německo.

Vývoj v Německu je v souladu s tendencemi, které byly po roce 1945 stále zřetelnější také na mezinárodní úrovni. Tady došlo – jako reakce na systematické znevažování lidských práv ze strany národního socialismu – k novému oživení prvků z oblasti lidských práv v právu mezinárodním. Jednotlivec měl dostat vůči státu svá práva. Neměl být hříčkou státní svévole. Již charta OSN deklarovala v prvním článku jako cíl vedle zachování světového míru také „úsilí o podporu, upevňování a dodržování lidských práv a základních svobod všech bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka či náboženství“.

Z této základní myšlenky vyvstala první „globální“ deklarace lidských práv, „Všeobecná deklarace lidských práv“ OSN z 10. 12. 1948. Tady se spojují v jeden celek stará práva na svobodu a na účast se základními sociálními právy. Je tu vyhlášeno: právo na život, svobodu a bezpečnost jednotlivce, zákaz otroctví, diskriminace a mučení, právo zaručující volnost pohybu a azyl, ochranu majetku, svobodu myšlení a shromažďování, náboženskou svobodu, právo na práci, na stejnou mzdu za stejnou činnost, právo na odpočinek, volný čas, placenou dovolenou a v neposlední řadě i právo rodičů na výchovu dětí. Vedle nich jsou poprvé uvedena též „kulturní“ práva, jako je

právo „svobodně se podílet na kulturním životě společnosti, těšit se z umění a právo na podíl na vědeckém pokroku a jeho vymoženostech“.

V preambuli deklarace se uvádějí zkušenosti, které vedly k univerzální deklaraci lidských práv: „zneuznávání a pošlapávání lidských práv“, které „vedlo k projevům barbarství, jež těžce zraňovaly svědomí lidstva“, pak „čtyři svobody“ hlášané jako protiopatření spojenci za druhé světové války (svoboda projevu a víry, osvobození od strachu a bídy). Pozoruhodná je úvodní formulace, která hovoří o „důstojnosti vlastní všem členům lidské rodiny a o jí odpovídajících nezczizitelných právech“. Poslední odkaz (čl. 29) patří „povinnostem vůči společnosti“, které odpovídají těmto právům. V závěrečném článku 30 se výslovně zdůrazňuje, že žádný stát, žádná skupina ani osoba nemá právo „vykonávat nějakou činnost nebo jednat tak, aby byla zničena práva a svobody uvedené v této deklaraci“.

Všeobecná deklarace z roku 1948 byla jistě pouze doporučením. Zcela samozřejmě se však stala výchozím bodem celé řady regionálních a globálních smluv, v nichž se začala lidská práva pozitivizovat v celosvětovém měřítku. Z regionálních dohod uvedme Evropskou konvenci k ochraně lidských práv z roku 1950, Americkou konvenci lidských práv v rámci Organizace amerických států (OAS) z roku 1969, pak závěry konference o bezpečnosti a spolupráce v Evropě z roku 1975, které jsou známé jako „Helsinská deklarace“ a v neposlední řadě i Banjulskou chartu lidských práv a práv národů v rámci Organizace pro africkou jednotu (OAU), která byla schválena v roce 1981 a v platnost vstoupila roku 1986. Regionální dohody v dalších částech světa, především v Asii a v arabském prostoru, dosud chybí.

K celosvětovým dohodám patří v první řadě i obě mezinárodní smlouvy o občanských a politických právech a o hospodářských,

sociálních a kulturních právech. Schválilo je v roce 1966 generální shromáždění OSN a v platnost vstoupily roku 1976. Jejich zrození bylo svízelné. Téměř třicet let trvalo, než výzva k dodržování lidských práv z roku 1948 dostala závaznou právní podobu, a to pouze v určitých částech světa (k těmto dohodám se dodnes nepřipojila Čína, USA a většina arabských zemí!). Rovněž nástroje kontroly jsou dodnes vyvinuty pouze nedostatečně a dohlížecí činnost nejvyššího komisaře pro lidská práva znamenala dosud jen málo konkrétních výsledků. Přesto však je důležité, že může být před světovým fórem veřejně diskutováno a odsuzováno porušování lidských práv ze strany členských států OSN. V tom spočívají zárodky dlouhodoběji účinné politiky v oblasti lidských práv, která by využívala reakcí světového mínění.

2. Ve srovnání s americko-evropským „zkušebním provozem“ lidských práv po roce 1776 a 1789 byla jejich univerzalizace po druhé světové válce namáhavým a velmi pomalu postupujícím procesem. Znovu se objevovaly všechny problémy známé z historie: rozpor mezi svobodami a povinnostmi, antagonismus státní moc – jednotlivec, protiklad základních liberálních a sociálních práv a v neposlední řadě též těžkosti přenášení postulátů lidských práv do nejvýše odlišných národů, kultur a náboženství dnešního světa.

Již při schvalování deklarace OSN v roce 1948 (která se projednávala přes tři roky!) se osm států zdrželo hlasování: Sovětský svaz a komunistické státy, Saudská Arábie a Jihoafrická republika. Důvodem odmítnutí bylo, že si tyto země přály větší zdůraznění zájmů celku před zájmy jednotlivce. To platilo pro komunistické státy stejně jako pro islámský svět reprezentovaný Saudskou Arábií. Kromě toho nebyly zvláště komunistické státy

ochotny vzdát se suverénních práv ve prospěch mezinárodní odpovědnosti za lidská práva. V důsledku toho byly později rovněž proti ustanovení vysokého komisaře OSN pro lidská práva.

V následujících letech se mezi Východem a Západem rozvinula opravdová propagandistická válka o výklad lidských práv. Hesla byla známá už z 19. století. Komunistické státy negovaly liberální svobodu občana – a základní práva a svobody k ní náležející. Přinejmenším měly snahu relativizovat je ve prospěch kolektivních práv. Zároveň si však tyto státy dělaly nárok na to, že poprvé v dějinách vytvořily společenské předpoklady pro *svobodu všech*. Individuální pojetí svobody bylo odmítnuto jako buržoazní výmysl a zastírání zájmů menšiny. Materiální (sociální) svoboda byla postavena proti formální svobodě. Ve skutečnosti se komunistické vlády snažily za pomoci naprostého plánování celých oblastí života uskutečňovat řadu základních sociálních práv, jako je právo na práci, na odborné vzdělání, na postup v závislosti na výkonu. Pro jednotlivce z toho mohla za příznivých okolností vyplynout nepřímá větší svoboda. Avšak tato svoboda nebyla ovocem spontánní touhy jednotlivce, ale náhledu společenských nutností. Byla zprostředkována státem. Za ní stál ideál syntézy individuálních a obecných zájmů.

Právě absence takové pozice v oblasti základních práv chránících a zajišťujících jednotlivce se v následujících desetiletích ukázala být závažným a v podstatě nenapravitelným nedostatkem komunistických společností. Přesně v této „mezeře v základních právech“ se totiž nahromadila výbušnina, která v letech 1968–1990 tento zdánlivě pevný systém postupně narušovala a rozbila. Zapůsobily tu právě ony často pošlapávané „formální“ svobody – projevu, náboženství, právního jednání ze strany státu, volného pohybu. V jejich jménu – někdy i s voláním „Helsinky“

na rtech! – se v osmdesátých letech tvořily u Baltu lidské řetězy, konaly se demonstrace v Polsku, vznikala hnutí za svobodu na Ukrajině, v Rumunsku, v Československu, Maďarsku a v NDR. Tato práva lid, stále větší počet odhodlaných jednotlivců, vyžadoval se stejnou horlivostí, s jakým rozhořčením je (alespoň zpočátku) vrchnosti odpíraly. To bylo poučné i pro Západ: nikdy nedostala svobodná část světa důraznější lekci o hodnotě práv, která se stala samozřejmostí a byla přijímána s netečností, – náboženské svobody, svobody názoru a tisku –, jako v oněch letech. Nikdy také nevyšlo tak jasně najevo, že společenská práva nemohou existovat bez individuálních práv na svobodu.

3. S částečným zánikem komunismu však přesto nebyly v žádném případě odstraněny překážky, které se stavěly do cesty univerzalizaci lidských práv. Již v šedesátých letech se totiž vytvořily kolem lidských práv nové fronty: protiklady mezi chudými a bohatými, majetnými a těmi z Nemanic, mezi Severem a Jihem, fronty mezi světadíly, světovými náboženstvími a světovými kulturami. Tento proces má mnoho faset, vývoj ještě není ukončen. Přesto je možné dospět k určitým zjištěním a alespoň předběžně bilancovat.

První zjištění: od poloviny šedesátých let získaly země třetího světa v grémiích OSN zřetelnou většinu a tím i stále větší vliv na podobu politiky v oblasti lidských práv, zatímco váha západních zemí se v této době postupně zmenšovala. Tyto státy vystupovaly jako obhájci nových sociálních, etnicko-národnostních a kulturních výkladů a interpretací lidských práv. Především jejich dílem je takzvaná „třetí generace“ lidských práv. Stále častěji se začaly při debatách v rámci OSN řadit „basic needs“ *před* zajišťování individuálních svobod, majetku a ochranu práv. Dělo se to na základě argumentu, který je na první pohled zcela

přesvědčivý, že totiž člověk má ze své svobody něco jediné tedy, když je v první řadě zajištěn jeho život a přežití.

Tím se nastolil zásadní rozdíl v pohledu na lidská práva: jestliže Evropané a Američané interpretovali lidská práva tradičně směrem od jednotlivce, pak je nezápadní svět stále častěji chápal směrem od politických rámcových podmínek individuální svobody. Jestliže pro jedny byla základní sociální a kulturní práva v nejlepším případě jakýmiś doplňky a rozšířením základních liberálních práv, pak nový výklad toto pořadí převrátil: práva a svobody jednotlivce byly spíše považovány za konečný produkt vývoje, za výsledek politické, kulturní a sociální úrovně, jíž je teprve třeba dosáhnout.

Druhé zjištění: nezápadní svět (Asie, Afrika, Latinská Amerika, což jsou dvě třetiny světové populace!) v sedmdesátých a osmdesátých letech přijal již existující návrhy „kulturních lidských práv“, dále je rozvinul, zanesl je do tradičních katalogů lidských práv (právo na vývoj, na mír, na čisté životní prostředí, na vlastní jazyk, na spravedlivý podíl na přírodním a kulturním bohatství atd.) a učinil z nich ústřední bod nové rozsáhlé interpretace lidských práv. Ta už se – univerzalisticky – nevztahovala k *être humain*, ke „člověku jako takovému“, nýbrž pluralisticky ke konkrétním lidem určitého světového regionu a kultury s jejich specifickými zájmy a potřebami. Formy „basic needs“ byly naplňovány stále častěji kulturním obsahem – s *étosem* světových kultur (a od osmdesátých let i světových náboženství). Tak se uskutečnila rozsáhlá změna kulturního a ústavně historického pozadí: na místo židovskokřesťanských a západních osvíceneckých tradic, s nimiž byla lidská práva dlouho spojena, se v mnoha oblastech světa dostávaly jiné kulturní a náboženské tradice: asijské, africké, domorodé, konfuciánské, hinduistické, islámské, buddhistické atd.

Třetí zjištění: Nové objevení vlastních kulturních tradic v zemích třetího světa mohlo být skutečnou šancí – podnětem k integraci lidských práv do jiných, nezápadních kultur a tím i k jejich rozšíření po všech částech světa. Avšak hledání „roots“, kořenů, hledání toho nezaměnitelně vlastního, se u těchto nových států dosti často spojovalo s agresivním odmítáním euroamerické kultury. Těm, kteří se osvobodili od pout kolonialismu, lidská práva neřídka připadala jako symbol překonané koloniální nadvlády, jako výraz snahy Evropanů a Američanů o hegemonii nad nezápadním světem. Neplatila snad tato práva po celá staletí pouze uvnitř rozvinutých západních států? A poznaly snad zaostalé země nějaké požehnání, které přinesla? Neuměla snad Evropa a Severní Amerika po dlouhý čas s klidným svědomím spojovat praxi lidských práv se zotročováním a útlakem? V očích mnoha intelektuálů a mluvčích třetího světa tedy bylo trvání Západu na celosvětovém uplatňování lidských práv pouze pokusem o znovunastolení někdejší politické nadvlády bílých národů za pomoci jiných prostředků. Proto postavili proti západnímu požadavku na univerzalitu lidských práv požadavek univerzality životních podmínek – měla být celosvětově uznána práva první a druhé generace, ale jen do té míry, do jaké se k nim jako jejich integrální součást připojí práva třetí generace.

Čtvrté zjištění: zmíněné změny orientace a nové důrazy šly ruku v ruce s radikální změnou subjektu. Jednotlivec jako nositel lidských práv se vytratil ze zorného pole a byl stále častěji nahrazován globálními instancemi – národy, státy, kulturami. Tato tendence se přihlásila ke slovu již v africké Banjulské chartě v roce 1981, která postavila na stejnou úroveň „lidská práva“ a „práva národů“. Mezitím se dále rozšířila a její autorita stoupla, především díky vídeňské konferenci OSN o lidských právech v roce 1993. Rovněž papež Jan Pavel II. ve svém oprávněně

proslulém projevu, který přednesl v Organizaci spojených národů při příležitosti 50. výročí jejich založení dne 5. října 1995, prohlásil, že „práva národů“ nejsou „nic jiného... než ‚lidská práva‘ uskutečňovaná na této zvláštní rovině společného života“. Jmenovitě uvedl jako „nezcizitelná odvěká práva všech národů světa...: právo na existenci, právo na vlastní jazyk a kulturu, právo na výchovu mladé generace na základě vlastních tradic, avšak vždy s ohledem na práva všech a zvláště pak menšin“.

Ať se to zdá být jakkoli samozřejmým konkrétním doplněním jakési abstraktní univerzality lidských práv, jakousi „protiváhou homologizujících tendencí“, zůstává otevřená otázka, v jakém vztahu k sobě stojí „lidská práva“ a „práva národů“, která z těch dvou mají ustoupit v případě, že mezi nimi dojde ke konfliktu, zda existuje neredukovatelný zásadní „obsah podstaty“ individuálních práv a svobod, nebo zda národy (státy) mohou práva „člověka jako takového“ v libovolném rozsahu opatrovnicky vztáhnout na sebe (a v nutném případě zcela absorbovat).

Páté zjištění: protichůdné vývojové směry po roce 1945 (s převažující dominancí Západu) a od sedmdesátých let (s převažující dominancí třetího světa) vedly na mezinárodní úrovni k patové situaci v politice v oblasti lidských práv. V otázce celosvětového prosazování základních práv a svobod se již delší dobu přešlapuje na místě a je nutné se spokojit s pragmatickým udržováním dosažených pozic. Stagnuje však i celosvětové uskutečňování práv „třetí generace“ – průmyslové státy, na něž se tady apeluje v první řadě, je v nejlepším případě uznávají jako výzvy a programy, jako morální závazek ke konkrétní pomoci, nikoli však jako „lidská práva národů“ (s bezprostředním nárokem na platnost). Výsledkem je – navzdory nedávnému potvrzení mezinárodní povahy lidských práv na vrcholné celosvětové kon-

ferenci OSN o vývoji v Kodani v roce 1995 – „jakási karanténa“ lidských práv v mezinárodním měřítku a všeobecné „odročení jejich použitelnosti“. Na rozdíl od nadějného průlomů po roce 1945 skýtá stav lidských práv – a politika v oblasti lidských práv! – v mezinárodním měřítku na konci století spíše nejasný a zmatený obraz.

4. Jak je možné tuto patovou situaci řešit? Jakým způsobem je možné prosadit univerzální uplatňování všemi (nebo alespoň mnohými) schválených lidských práv ve všech částech světa? Jak je možné dosáhnout toho, aby lidská práva platila po celém světě, aniž by byla zneužita jako prostředek nadvlády jedněch nad druhými nebo jako nástroj přerozdělování mezi majetnými a chudáky, čímž by se odcizila svému účelu? Jak se může uplatnit jejich původní cíl: zajistit jednotlivci v základních otázkách existence a způsobu života práva chránící jej před všemocností státu a nátlakem skupin ve společnosti? Jak je možné využít touhu po svobodě nesčetných jednotlivců ke společnému blahu – aby byl svět svobodnější a tím i rozumnější? Jak dopomoci člověku k jeho dávným právům, jež mají přednost před veškerým státním plánováním?

To je, jak jsme viděli, v dnešním světě především otázka dialogu a porozumění *mezi kulturami*. Od zkušeností s bezpráviím v období národního socialismu a druhé světové války, od „znevažování a pohrdání lidskými právy“, k nimž se odvolával dokument OSN z roku 1948, nás už dělí dlouhá doba. Mnohé historické zkušenosti mezitím vybledly. Naděje v nový a spravedlivý světový řád se po pádu totalitních diktatur částečně vyplnily. Nositeli lidských práv na konci 20. století už není ten velký proud světových dějin, jemuž tato práva v posledních staletích vděčila za svoje vítězství. Ve zmenšeném světě volání po

svobodě zesláblo a volání po bezpečnosti zesílilo. Hladovějící a chudé tíží přízemnější starosti nežli touha po možnosti rozhodování a osobní kultuře. Tím důležitější se však jeví dorozumění o možnostech smysluplného způsobu života v konečném a omezeném světě – na pozadí různých představ o životě, různých kultur, etnik a náboženství.

Ze všeho nejdříve by tedy bylo třeba znovu navázat dialog na téma lidských práv, v němž by diskutoval západní svět a třetí svět (Severní Amerika a Evropa na jedné straně, Asie, Afrika a Latinská Amerika na straně druhé). Přitom by u obou stran mělo jít o snahu dívat se očima toho druhého – na vzájemných cvičeních v porozumění, v zájmu budoucí (dnes ještě rozhodně nedosažené) pospolitosti. Co by se měl při této výměně naučit Západ a co třetí svět?

Lekci pro západní „žáky“ je sice jednoduché popsat, ale pro většinu je „tvrdé ji vyslechnout“ a nesnadné ji akceptovat. Znamená to rozloučit se s příliš jednoduchou představou západně kulturní nadřazenosti – onoho univerzalizmu, který je pouze variantou starého euroamerického hegemonistického myšlení. Tady je třeba mnohé odložit a překročit mnohý stín.

Dobrym příkladem je rozvojová politika. Ta se ve svých počátcích v šedesátých letech orientovala zcela samozřejmě na model západních civilizací – mělo se za to, že „rozvojové země“ (nomen est omen!) budou jednoduše kopírovat euroamerická stadia hospodářského a společenského růstu. V rozvojových teoriích převládaly jednotné způsoby vysvětlení v celosvětovém měřítku, schématické periodizace a lineární zevšeobecňování. Tomu odporující zvláštnosti zemí třetího světa, jejich kulturní identita a individualita se obcházely, nebo se odsouvaly stranou jako „překážky rozvoje“. Tento koncept byl samozřejmě odsouzen k nezdaru, protože přehlížel tak důležité faktory, jako je

kultura, dějiny, jazyk a náboženství. Jen váhavě jsme si zvykali na kulturní polycentrismus třetího světa. Ještě dlouho trvalo, než jsme si přiznali, že neexistuje žádný celosvětově platný ideál „nejlepší kultury“. Teprve v sedmdesátých letech ukázalo nové heslo „self-reliance“ – sebedůvěra – spásné východisko: šlo o objevení jedinečnosti a nezaměnitelnosti třetího světa, o probuzení jeho vlastních sil, které byly až do té doby zastřeny mentorující rozvojovou politikou a „diktaturou obecnosti“.

To je možné zevšeobecnit. Jestliže Evropa a Severní Amerika naváží dialog s mimoevropskými kulturami, odkáže to některé z jejich „vrcholných myslitelů“ do patřičných mezí a jejich poselství bude třeba relativizovat. Už nechceme slyšet Hegela, že kultury staré Ameriky *musely* zaniknout, jakmile se jich dotkl „dech evropského ducha“. Co všechno v dějinách už „muselo“ zaniknout, od říše Inků až po africké kmenové společnosti, protože se to nehodilo do proudu světových dějin a protože rozhodující interpreti kladli na stejnou úroveň Boha a nejsilnější vojska? Také se už nechceme od Karla Marxe nechat poučovat o tom, že indická religiozita je „nedůstojná“ člověka, který je vládcem přírody. Rovněž přepjaté „velké zpěvy“ Maxe Webera opěvující jedinečnost západní racionality (někdy přednášené s nádechem zoufalého sebeobveselování!) znějí dnes falešně.

Právě s ohledem na obrazy lidí a etiky, které jsou základem lidských práv, se může Evropa a Severní Amerika od mimoevropských kultur učit: jednou pokud jde o nábožensko kulturní zdůvodnění a zakořenění takových práv, podruhé s ohledem na souvislosti a přechody mezi právy, hodnotami, morálkami a obrazy světa a lidí. „Mají-li být lidská práva trvale účinná, musí se dát obsahově zprostředkovat v rámci různých kulturních a náboženských tradic, a to tak, že se snad zrodí i nové podněty pro chápání lidských práv.“

I mimozápadní kultury se však mají s ohledem na lidská práva a jejich vnímání jistě co učit. Také ony by se měly rozloučit s představou, že jednotlivé světové kultury stojí v ekonomicky a komunikativně „propojeném“ světě vedle sebe, aniž by se vzájemně dotýkaly, jako nějaké monády bez oken či jako opevněná ghetta. Měly by se smířit s myšlenkou, že to zvláštní, vlastní, samostatné a trvalé, co se v kulturách objevuje, není nic nerozumného a pošetilého a že k moderní svobodě patří i to, že člověk může být tím, čím je, aniž by se musel ospravedlňovat: Indem, Korejcem, Číňanem, Britem – Hispánkem či Afroameričanem v USA, člověkem z Maghrebu ve Francii, Turkem v Německu.

Lidská práva mohou absorbovat celou řadu kulturních prvků – a také by to měla udělat. Proto bychom si neměli vymýšlet vlastní „kulturní lidská práva“ (s nutně nejasným nositelem, obsahem a adresátem) a pozvedat je na úroveň „vlastních“ lidských práv. Spíše bychom se měli zasazovat o to, abychom práva, která přísluší „člověku jako takovému“, rozrůznili podle hodnotových priorit jednotlivých kultur a obsahově je odlišili. Vždyť ani v euroamerickém světě nejsou dva katalogy lidských práv shodné. Po roce 1945 totiž ke „klasickým“ lidským právům přibyla mnohá další. A v dnešní době se znovu probouzejí k životu i „spící“ lidská práva. Univerzalita lidských práv nemusí směřovat k zjednodušování, abstrakci a uniformitě. Může znamenat také plnost, barevnost a mnohotvárnost.

V zemích třetího světa by se samozřejmě měla politicky diskutovat také následující otázka: Mohou existovat lidská práva *bez občana*? Může stát, který „ze sebe dosud nevydal“ žádnou společnost, zaujmout místo občana? To by směřovalo k osvícenskému absolutismu, k lidským právům v rouchu státních právních kodifikací – k univerzalizovanému „všeobecnému zemskému

právu“ pro země třetího světa. To je možné tolerovat během přechodných období, ale trvale žijí lidská práva z nároku na svobodu jednotlivce vůči státu – ze snahy občana o zodpovědné uspořádání vlastního života. Ani osvícený stát nemůže substitovat svobodného občana. Práva národa nemohou nahradit lidská práva.

Dorozumění mezi kulturně odlišnými koncepcemi lidských práv nebude v dnešním světě snadné. Nová univerzalizace musí vyrůst zespodu. Nelze ji nařídít shora. Také musí absorbovat ono dlouho utlačované „odlišné“, které bylo potlačováno. Musí o něm diskutovat a zpracovat je, aby přineslo ovoce a neztratilo se. Dnes obvyklé zmínky o „světovém étosu“ kultur a náboženství přísahají na to všeobecné, co ve skutečnosti ještě chybí. Jako věcnější mi připadá doufat v konvergence uvnitř kultur a mezi nimi, v překrývání, z nichž se postupně stane jakýsi společný základ. Není to nic více než pouhá naděje – ale snad je realistická. Kdo chce více, obávám se, že má v této chvíli na dialog příliš přemrštěné požadavky.